

Бортнікова Алла

*Волинський національний університет імені Лесі Українки,
Луцьк, Україна*

НАСЕЛЕННЯ МІСТ ВОЛИНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVI СТ.

Окреслено становище міст Волині у складі ВКЛ. Метою статті є визначення статусу і складу населення міст, переважно великокнязівських, до 60-х років XVI ст. В містах Волині жили представники таких етносів: русь/українці, білоруси; поляки, євреї, караїми, вірмени, німці, литвини, татари, та ін. Міські жителі відрізнялися за правовими, соціальними, етнокультурними, конфесійними, професійними та ін. показниками.

Ключові слова: ВКЛ, Волинь, місто, привілей, міщани, купці, етнос, конфесія

На зламі XV–XVI ст. в розвитку волинських міст розпочався новий етап, що характеризувався зростанням нових міських поселень. Динаміку розвитку мережі міст на Волинській землі ілюструють такі дані. Наприкінці XV ст. тут було 18 міст: Володимир, Камінь, Литовеж, Турійськ, Луцьк, Дубно, Клевань, Корець, Острог, Перемиль, Ровно (Рівне), Степань, Кременець, Заслав, Збараж, Колодно, Полонне, Вишнівець [1, с. 34]. На кінець 60-х рр. XVI ст. на Волині налічується 32 міста – Кременець, Берестечко, Володимир, Дубно, Збараж, Ковель, Костянтинів, Литовеж, Луцьк, Олика, Острог, Соколь (Сокіл), Степань, Торчин, Турійськ, Белєв, Вижва, Звенигород, Заславль, Клевань, Корець, Красилів, Локачі, Межиріччя, Миляновичі, Несухоежі, Острожець, Оручів, Полонне, Ровно, Тарговиця, Шульжинці та 89 містечок [2, с. 24].

Метою статті є з'ясування статусу і складу населення міст Волині, зокрема Луцька, Володимира, Кременця першої половини XVI ст.

Виникнення і розвиток міст ВКЛ органічно пов'язані з процесом суспільного поділу праці, відокремлення промислово-торговельної діяльності від сільськогосподарської. Середньовічне місто не могло існувати без своїх городів, пасовиськ, сіножатей, лісів і полів. У волинських містах чимала частина населення займалась сільським господарством. За містами зберігалась земля, якою користувалися його жителі. Так, у податкових реєстрах за 1570 р. зазначено, що в Кременці взято податок зі 100 ланів, у Володимирі – з 91, в Ковелі – з 75,5 лану [3, с. 26]. За спостереженням вітчизняних вчених, українським містам заняття землеробством було властиве більшою мірою, ніж багатим містам економічно сильніших країн [4, с. 163].

Поширення процесу відокремлення ремесла від сільського господарства сприяло збільшенню неземлеробського міського населення, викликало потребу ринків збуту для виробів ремесла і промислів та збільшувало попит на продукцію сільського господарства. На розвиток міст впливав процес розвитку сільського господарства, формування фільваркової системи, виникнення магнатських латифундій, посилення впливу на господарське життя товарно-грошових відносин. Свідченням тому одночасне надання разом із локаційними привілеями на заснування міст на магдебурзькому праві й права на проведення торгів і ярмарків. Долю волинських міст визначали також геостратегічні і політичні чинники, що мали місце упродовж XIV–XVI ст. – боротьба за Волинь між ВКЛ і Польським королівством. Міста, разом із замками, залишалися стратегічними пунктами військової організації держави, форпостами захисту проти зовнішньої агресії, що потребувало постійної уваги з боку держави. За деякими даними замки були щонайменше у 102 волинських містах [1, с. 129].

Волинські міста, що стали органічним складником ВКЛ, залежали від адміністративно-територіального поділу держави, її політико-правової системи та організації влади. Правовий імунітет, що його надавало містам зокрема магдебурзьке право, не виключав міста з-під впливу центральних й регіональних владних інституцій. Так, шляхту і духовенство як привілейовані стани, звільнено від сплати постійних податків, натомість їх тягар лягав на плечі непривілейованих станів – міщанства і селянства. Ступінь поширення магдебурзького права на життя місцевої громади значною мірою залежала від статусу міст, оскільки у ВКЛ за правовим становищем міста і містечка поділялися на великокнязівські (державні), приватновласницькі та церковні.

У правовому відношенні міщани волинських міст підпорядковувалися різним системам права: земському (великокнязівському),

патримоніальному (князів, панів, зем'ян-шляхти), магдебурзькому (міському).

На землях майбутньої України до 1569 р. великокнязівських міст і містечок налічувалося 29, приватновласницьких – 112, церковних – 7 [2, с. 153, 212–215]. Серед них на Волині – великокнязівських міст 10, приватновласницьких 101, церковних 6. Більшість міст Волині були приватновласницькими.

У містах і містечках йшов інтенсивний процес перерозподілу земельної власності між великим князем і землевласниками: йшов процес перетворення королівщин, тобто староств у звичайні шляхетські діличні володіння. Цей процес супроводжувався розширенням шляхетських прав і свобод із відповідним зменшенням судово-адміністративних прав великого князя: «...коли монарх, уявний (фіктивний) власник усієї землі, виокремлює її частку у користування своєму васалові, то він разом із тим *eo ipso* передає йому і власні (частково і повно) коронні права» [5, с. 517]. Так, якщо наприкінці XIV ст. 80 % населення ВКЛ перебувало під владою великого князя, то у 20-і роки XVI ст. цей відсоток зменшився до 30.

Більшість господарських володінь була роздана місцевим князям, панам і зем'янам. Жалування земель на умовах служби або за вислугу стало важливим джерелом утворення магнатських латифундій. Цей процес відбувався активно на Волині і Поділлі, які стали наприкінці XV ст. центрами магнатського землеволодіння [6, с. 75]. Перерозподіл зумовлено збільшенням попиту на збіжжя та іншу сільськогосподарську продукцію на внутрішньому та зовнішньому ринках, що стимулювало перехід господарств феодалів на фільваркову систему. Відповідно, зростала експлуатація підвладного селянства. Поширилася відробіткова рента, яка у ВКЛ за вимогами Устави на волоки (арт. 15), складала два дні [7, с. 510–562]. Цей процес негативно відбивався й на міщанах, оскільки міська територія стала предметом зазіхань місцевих князів і шляхти. Свідченням цього – численні майнові конфлікти між міщанами та власниками приміських земель та маєтностей. 1545 р. луцькі міщани скаржилися ревізорам на пані Дахнову Васильовича, яка «держить» Левоневський фільварок і «двор» в луцькому передмісті і займає стародавні «пашни гедрское» та міські землі, а «двор *ее* на земли местської стоить» чим завдає «великої шкоде» і збитків місту [8, с. 173–174].

Певне дистанціювання міст від сільської округи і формування самоврядних міських громад на засадах магдебурзького права сприяли утворенню міщанського стану. Міські жителі створювали конгломерат людності, яка відрізнялася за багатьма показниками: правовими,

соціальними, етнокультурними, конфесійними, професійними тощо. Так, ядро міщан складало люди, які мали міське громадянство і були християнами. За своїм майновим станом категорія міських жителів, на базі якої формувалася міщанський стан, включала людей різного достатку. Зокрема, міщани, які крім занять ремісництвом і торгівлею, володіли земельними наділами і навіть цілими маєтками із селянами. За це вони разом із шляхтою та зем'янами, які також проживали в місті, несли військову службу.

Найбагатшу, відносно вузьку, але впливову групу населення міст складав так званий патриціат, до якого відносилися багаті купці, найзаможніші ремісники, верхівка міських урядників та ін. Частина населення міст, основу якого складали середнього і невеликого достатку торговці, ремісники, ті, хто займався промислами та сільським господарством, належала до «поспольства». Внизу міської соціальної піраміди перебував плебс, люди, які шукали у містах засобів прожитку.

Термін «поспольство» з'явився в містах Волині, зокрема в Луцьку, в роки феодальної війни 30-х років XV ст., що консолідувала вищі верстви феодальної верхівки міста та прискорила розвиток соціальної самосвідомості. Дослідники пов'язують походження терміну з польським впливом. На той час термін «поспольство» з'явився у містах Білорусії, зокрема в Полоцьку (А. Хорошкевич) [9, с. 358–359]. Цей термін означав неформальність соціальних уявлень і самосвідомості волинської спільноти. У матеріалах ревізії луцького замку 1545 р. зазначено, що ревізорам готували «списокъ всего посполства з волею и порадою» [8, с. 126].

Поза промислово-торговельним життям міст перебувала така нечисленна категорія населення, як боярство. Колишні члени князівської дружини, привілейовані слуги князів, а після розпаду стародавньої руської держави бояри опинилися в становищі середнього стану, який «не мав точно окреслених в юридичному відношенні прав панівної верхівки, але за традицією користувався рядом важливих феодальних привілеїв. Одним з них, і найбільш важливим, було право землеволодіння на умовах військової служби. Ця верства була дуже неоднорідна і приречена на розпад» [4, с. 91]. На це свого часу звернув увагу М. С. Грушевський, який зазначав, що, якщо на Подніпров'ї соціальний стан бояр, зем'ян і шляхти, «уживався майже без різниці», то на Волині, уникали визначення бояр як окремої соціальної верстви. Так, волинський привілей 1501 р. надавався великим князем на прохання, «князі і панове і зем'яни і вся шляхта Волинської землі», де слово «боярин» не було рівнозначним поняттю «шляхта». Так само і в

привілеї 1507 р., що однозначно засвідчувало другорядну роль боярства у суспільному житті Волині [10, с. 58].

В містах Волині проживали представники таких етносів: русь/українці, білоруси, поляки, євреї, караїми, вірмени, литовці, татари, німці та ін. Усі вони відносилися до різних конфесій, що у повсякденні мало принципове значення. У ВКЛ в соціально-правовому відношенні християни (католики і православні) користувалися перевагою. Наприклад, за Статутом ВКЛ 1529 р. свідками у справі про землі і про доказ права на володіння землею не могли бути допущені «ні жида, ні татари, а тільки християни латинського або грецького віросповідання» (розд. VIII, арт. 5).

Особливу соціальну групу міст склали євреї, які були організовані та відмежовані від християнської спільноти у власних общинах. У Луцьку існували дві окремі общини – караїмська і равинська [8, с. 171]. Свідченням впливу єврейської громади на суспільне життя Ковеля у середині XVI ст. – великокнязівські листи Бони 1547 і 1556 рр., за якими ковельські євреї звільнялися від усіх податків і данин і переводилися на щорічний чинш, водночас їм приписано селитися на власній вулиці окремо від християн [11, с. 49–50, 56–57]. На євреїв не поширювалася юрисдикція магдебурзького права, їх нарівні зі шляхтою та іншими вільними людьми судив староста або його заступник – підстароста, а згодом воєвода.

Упродовж XVI ст. євреї нарівні з вільними міськими жителями відбували повинності й платили податки. У 1563 і 1566 рр. на Віленському та Берестейському сеймах у зв'язку із Лівонською війною запроваджено поголовний єврейський податок [12, с. 117–118, 183–184]. У лютому 1567 р. володимирські євреї Шмойла Длугач та ін. скаржилися на великокнязівського урядника Василя Коляду з приводу того, що він відмовив їм видати розписку в отриманні від них особливого для усіх євреїв податку згідно з постановою Берестейського сейму [13, арк. 44].

Помітний слід у житті міст ВКЛ, у тому числі й волинських, залишили вірмени. Їх активна участь у міському житті простежується у численних актах, пам'ятниках архітектури (вірменська церква), назвах вулиць тощо [14, арк. 150 зв. –151 зв.]

На зауваження історика чеського й польського права XIX ст. Ф. Ф. Зігеля, міський елемент «становив найбільш солідний й юридично стабільний клас. Багатий і такий, що живе торгівлею і промисловістю, для яких спокій країни є найціннішим, він прагне до укріплення державної влади. Це загальне явище, що міській елемент – найміцніша опора абсолютизму» [15, с. 3, 52]. У зв'язку з тим, що

значення торгівлі й промисловості з часом зростало, а землеробства зменшувалося, розпочалися конфлікти між землевласниками – з одного боку, і міським класом – з іншого. Це суперництво перейшло в площину боротьби земського права з міським.

Ситуацію ускладнювало те, що значна частина людей проживала на юридиках – адміністративно відокремлених частинах міст чи передмість, що перебували під владою землевласників, церков або монастирів і на жителів яких не поширювалася судова і адміністративна влада самоврядування міст. Власники церковних юридик та монастирів намагалися розширити свої землі за рахунок міських, що викликало протест з боку міщан та міської адміністрації [14, арк. 171 зв. – 172, 213–214 зв.] Матеріали ревізій Луцького та Володимирського замків 1545 р. засвідчують наявність в Луцьку біля 40 і у Володимирі понад 20 юридик [8, с. 169–170].

Юридики мали приватне підданство й власну адміністрацію. В містах, де розташовано господарські замки, головною юридикою зазвичай була юридика замкова. Управління та судочинство в ній над осілим населенням виконував замковий уряд очолюваний намісником або старостою. Наявність в містах юридик негативно відбивалася на розвитку економіки, поповненні міської скарбниці, оскільки увесь тягар податків покладався на міщан магдебурзької юрисдикції. Окрім того, конкуренція з боку торговельно-ремісничого населення юридик надавала відчутних збитків інтересам більшості міських жителів. За висновками Я. Д. Ісаєвича, утворення юридик «скоротило сферу діяльності міського самоврядування, підірвало політичну силу міста» [16, с. 165–166].

У містах проживали іноземці. Як визнавав кн. Марк Сокольський 1561 р., причиною відмови ув'язання, «чоловеку заграничному и тут у Великомъ Князтве Литовскомъ не оселому... права звести не могу», тобто такі люди не підлягали підпорядкуванню жодного із місцевих прав [14, арк. 3 зв. – 4].

Таким чином, міста Волині були органічною складовою ВКЛ, залежали від адміністративно-територіального поділу держави, її політико-правової системи та організації влади. Характер управління в містах визначався рівнем соціально-економічного розвитку міста, його географічним розташуванням, соціальним і етноконфесійним складом населення. У правовому відношенні міщани волинських міст підпорядковувалися різним системам права: земському (великокнязівському), патримоніальному (князів, панів, бор-шляхти) і магдебурзькому (міському) праву. В містах Волині проживали представники різних етносів: русь/ українці, білоруси, поляки, євреї, караїми,

вірмени, литовці, татари, німці та ін. Усі вони відносилися до різних конфесій, що у повсякденному житті мало принципове значення.

1. Заяць А. Є. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття / А. Є. Заяць. – Львів : Добра справа, 2003. – 205 с.
2. Сас П. М. Феодалные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. / П. М. Сас. – К.: Наук. Думка, 1989. – 232 с.
3. Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569–1654 рр.) / П. В. Михайлина. – К. : Наук. Думка, 1975. – 259 с.
4. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. / О. С. Компан. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – 388 с.
5. Владимирский-Буданов М. Ф. Немецкое право в Польше и Литве // Журнал министерства народного просвещения. – 1868. – Ч. СXXXIX. – С. 467–554; Ч. СXL. – С. 519–586.
6. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Ф. М. Шабульдо. – К. : Наук. думка, 1987. – 182 с.
7. Устав о волоках, данный королем Сигизмундом-Августом в 1557 году // Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. Том второй. Изд. Второе с доп. – Киев : Тип. Императорского Университета Св. Владимира, 1897. – С. 510–562.
8. Литовська Метрика. Кн. 561. Ревізії українських замків 1545 року / підгот. В. М. Кравченко. – Київ, 2005. – 598 с.
9. Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в. Том II. – Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2015. – 522 с.
10. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. V. Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII ст. / М. С. Грушевський. – Львів, 1905. – 687 с.
11. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. V. Т. 1. Акты о городах (1432–1798). – Киев: Университет. тип., 1869. – 636 с.
12. Русско-еврейский архив. Документы и материалы для истории евреев в России. Т. II. Документы и регесты к истории литовских евреев (1550–1559). – СПб: [б. и.], 1882. – 259 с.
13. ЦДІАК України. Ф. 28 Володимирський гродський суд. 1566–1756 рр. Оп. 1. Спр. 2. Владимирская гродская записовая и поточная книга 1567, 222 арк.
14. Луцька замкова книга 1560–1561 рр. Пам'ятки української мови. Серія актових документів і грамот / підгот. до видання В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук. – Луцьк: [б. в.], 2013. – 733 с.
15. Зигель Ф. Ф. История славянских законодательств. Курс лекций, читанных в императорском Варшавском университете в 1913–1914 гг. Изд. Знач. Доп. И испр. – Варшава: Тип. «Рус. О-ва», Ч. II. История польского права. – 85 с.
16. Исаевич Я. Д. Город Дрогобыч в XVI–XVIII вв. / Я. Д. Исаевич // Города феодальной России : сб. ст. памяти Н. В. Устюгова. – М. : Наука, 1966. – С. 160–167.

THE POPULATION OF THE CITIES OF VOLYN IN THE FIRST HALF OF THE 16TH CENTURY

Alla Bortnikova

*Lesya Ukrainka Volyn National University, Lutsk, Ukraine,
allabortnikova@icloud.com*

The position of Volyn cities within the GDL has been outlined. The aim of the article is to determine the status and composition of the cities' population, mostly Grand Ducal, to the 60s of the 16th century. Representatives of the following ethnic groups lived in the cities of Volyn: Ruses / Ukrainians, Belarusians; Poles, Jews, Karaites, Armenians, Germans, Lithuanians, Tatars, etc. Urban residents differed in legal, social, ethno cultural, religious, professional, and others indicators.

Keywords: GDL, Volyn, city, privilege, burghers, merchants, ethnic group, denomination.